

14. Институции Юстиниана / Пер. с лат. Д. Расснера; Под ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 1998. – (Сер.: Памятники римского права).
15. Рейнгардт Н.В. Необходимая оборона. – Казань, 1998.

УДК 347.67(37+477)

О.Ю. Цибульська

РЕЦЕПЦІЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД УНІВЕРСАЛЬНОГО І СИНГУЛЯРНОГО СПАДКОВОГО НАСТУПНИЦТВА ЗА РИМСЬКИМ ПРИВАТНИМ ПРАВОМ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Спадкування за заповітом є однією з підстав спадкового наступництва, причому на сьогодні в Україні пріоритет надається спадкуванню за заповітом. Лише за відсутності або визнанні його недійсним здійснюється спадкування за законом.

Право розпоряджатися майном на випадок смерті за допомогою заповіту втілює у собі один із фундаментальних принципів спадкового права – принцип свободи заповіту, що, у свою чергу, базується на загальних принципах цивільного права – принципах дозвільної спрямованості та диспозитивності цивільно-правового регулювання.

Сучасне цивільне законодавство України серед розпоряджень заповідача передбачає спеціальні заповідальні розпорядження, серед яких найбільш дискусійними залишаються заповідальний відказ (легат) і заповідальне покладення (фідеїкоміс), що були відомими й поширеними в практиці ще за часів існування римського приватного права і досить вдало рецепційовані в сучасну цивільну галузь права.

Питання про заповідальний відказ і покладання, що можуть складати зміст заповіту, вже досить тривалий час привертають увагу вчених – цивілістів і практикуючих юристів.

У вітчизняній науці ще з дореволюційного періоду не припиняються спори з приводу правової природи легату і покладання, їх цивільно-правової регламентації.

Зазначені інститути є мало досліджуваними в сучасній цивілістиці. В українському цивільному праві й досі залишається невизначеним ряд питань, серед яких найбільш принциповим є ототожнення легата і покладання зі спадковим правонаступництвом.

Окремі аспекти правової характеристики заповідального відказу і заповідального покладання були предметом досліджень як дореволюційних цивілістів (Д.І. Мейер, В.І. Серебровський, Г.Ф. Шершеневич та ін.), так і вчених радянської епохи (Б.С. Антимонов, О.С. Йоффе, Е.А. Флейшиць, Б.Л. Хаскельберг та ін.).

Пильну увагу щодо питань спадкування взагалі та заповіту зокрема привертає і юридична література останніх років. Так, серед сучасних вітчизняних цивілістів увагу цьому інституту було приділено в працях В.В. Васильченка,

Ю.О. Заїки, В. Ігнатенко, В.Ю. Чуйкової, Л.В. Шевчук, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса тощо.

Проте жоден із зазначених авторів не достатньо визначив проблему рецепції з приватного римського права правової природи заповідального відказу і заповідального покладання як спеціальних розпоряджень заповідача, їх запозичення у вітчизняну правову систему, специфіку правовідносин, що виникають у зв'язку з використанням громадянами зазначених конструкцій, у предмет спеціального дослідження. Внаслідок чого висвітлення її мало фрагментарний характер.

Зазначена проблема є недостатньо дослідженою у вітчизняній літературі, що зумовлює доцільність спеціального звернення до неї в межах даної роботи.

Метою роботи є розгляд фундаментальних засад інститутів заповідального відказу і покладання, що надалі дозволить визначити правову природу правовідносин, що виникають на підставі заповідального відказу і покладання, та встановити основні аспекти їхніх елементів: предмета, суб'єктів та змісту.

Одним із способів переходу існуючого права від одного суб'єкта до іншого виступає його передача в порядку правонаступництва, під яким мається на увазі перехід на основі спадкування майнових, а також деяких немайнових прав та обов'язків спадкодавця, тобто таких прав і обов'язків, які йому належали на момент відкриття спадку [1].

Таким чином, спадкування виступає одним із проявів цивільної правоздатності й належить до числа похідних, заснованих на правонаступництві, способів набуття прав та обов'язків. Воно належить до випадків універсального правонаступництва, яке характеризується тим, що цивільні права та обов'язки переходять до інших осіб безпосередньо, як єдине ціле, у повному обсязі, однократним актом, в один і той самий момент.

З універсальним тісно пов'язане наступництво сингулярне, тобто наступництво в окремих одиничних правах чи обов'язках. Воно є опосередкованим наступництвом, оскільки окремі права зі спадкової маси переходять до вигодонабувачів не від спадкодавця безпосередньо, а від спадкоємця. Однак сингулярне наступництво не може існувати окремо від універсального, бо воно виникає лише після реалізації універсальним правонаступником спадкодавця волі, спрямованої на прийняття спадщини [2].

Концепція розподілу правонаступництва на універсальне і сингулярне запозичена вітчизняним законодавцем із традицій римського приватного права.

Так, спадкування в Римі здійснювалося у двох вищезазначених формах: універсальної та сингулярної наступності.

Універсальний характер спадкування був пов'язаний із уявленням римлян про безсмертя індивіда в його нащадках. Вважалося, що спадкоємець заміняє померлого спадкодавця і є його природним продовжувачем, зокрема в майнових правових відносинах померлого [3].

За сингулярним наступництвом до окремих осіб переходили лише певні майнові вигоди без обтяження їх будь-якими обов'язками [4]. Так, заповідач міг передбачити в заповіті, щоб окремі речі із складу спадку дісталися третім особам [5]. Це були так звані відписи.

Відпис – це виділ із спадкової маси, який здійснювався не шляхом призначення спадкоємця, а шляхом вступу в будь-яке право чи зобов'язання померлого.

У римському праві відпис мав дві форми:

- легату (*legatum*);
- фідейкомісу (*fideicommissum*).

Легати існували в давньому праві, відзначалися суворим характером, властивим всім інститутам цивільного права, і надавали легатарію право на позов. Тому за характером позову розрізняли чотири їх види.

1. *Legatum per vindicationem* (через віндикацію).

За цією формою легату якась певна річ давалась певній особі: *do – lego*. Заповідач – власник речі – легатарій одержував право власності з моменту вступу спадкоємця у володіння спадщиною або з моменту відкриття спадщини [6]. Якщо спадкоємець був *suus* (свій), він міг вимагати річ шляхом позову *action rei vindicatio*, іменем якого названо і сам легат.

2. *Legatum per damnationem* (через вирок, закляття).

За цією формою спадкоємець був зобов'язаний дати якусь річ легатарію – *dare damnas esto*. Спадкодавець міг відписати свою чи чужу річ, наприклад: спадкоємця свого зобов'язую купити будинок і передати легатарію. Легатарій мав проти спадкоємця тільки особистий – *action in personam*.

3. *Legatum per praesceptionem* (за допомогою дозволу).

Спадкодавець відписував самому спадкоємцеві якусь річ додатково до спадкової частки. Цей легат захищався позовом про поділ спадщини – *actio familiae herciscundae*.

4. *Legatum sidnendi modo* (через виділ).

Це – легат найпізнішого походження. За ним відписувалася річ, що належала спадкодавцеві або спадкоємцеві [7].

У сучасному цивільному законодавстві України за допомогою конструкції легата спадкодавцеві надається можливість покласти на спадкоємця за заповітом виконання будь-якого майнового зобов'язання на користь особи – відказодержувача, зазначеного спадкодавцем (ст.ст. 1237-1238 ЦК України) [8].

Вітчизняний законодавець описав тільки легат, відомий як дамнаційний (*legatum per damnationem*). Слід зазначити, що його предметом є здійснення певних дій – що-небудь дати (*dare*) або зробити (*facere*). Таке розпорядження породжує в легатарія замість речового зобов'язальне право, тобто право вимоги щодо спадкоємців [9].

Проаналізувавши вищезазначене, ми можемо стверджувати, що в основі заповідального відказу лежать зобов'язальні правовідносини між спадкоємцем, на якого покладено виконання відказу, та відказодержувачем, який має право вимагати виконання відказу. У цьому разі легатарій виступає як кредитор, а спадкоємець – боржник.

Заповідальний відказ – це завжди право, а не обов'язок. Заповідальний відказ полягає в одному або в кількох певних правах і цим відрізняється від універсального спадкування, яким є право вступу в сукупність юридичних

відносин, активних і пасивних, які залишилися після спадкодавця, хоча б і не всю, а тільки її частину.

Таким чином, встановлення змісту відносин із заповідального відказу та правил щодо відповідальності за борги спадкодавця має практичне значення, у першу чергу, для спадкодавця, бо встановлення різниці між спадкоємцем та відказоодержувачем, у свою чергу, необхідно для визначення правових наслідків, настання яких прагне спадкодавець після відкриття його заповіту.

Заповідальний відказ, або легат, як ми бачимо, є зручним та ефективним засобом щодо наділення майновими благами осіб, щодо яких заповідач не бажає створювати відносини спадкування, але прагне наділити їх певною майновою вигодою в разі своєї смерті.

Слід зазначити, що встановлення легатів за римським приватним правом супроводжувалося дуже формалізованою процедурою. Спадкодавець не міг вільно ані встановити, ані скасувати легату (наприклад, перед смертю) без дотримання складного обряду. Накладати легати можна було лише на спадкоємців за заповітом.

Тому поруч з формальними легатами появляються так звані фідейкоміси – доручення совісті. Їх можна було накладати без зайвого формалізму як до, так і після складання заповіту.

Фідейкоміси могли накладатися і на спадкоємців за законом. Спочатку для спадкоємця фідейкоміс був найпевніше зобов'язанням морального плану – спадкодавець звертався ніби до *fides*, тобто честі спадкоємця, але з часом він отримав захист закону.

Так званий *fideicommissum hereditatis* – універсальний фідейкоміс використовувався з метою зобов'язати спадкоємця передати все майно чи більшу його частку третій особі.

Найчастіше в такому заповіті йшлося про імператора, про юридичні особи чи про церкву (оскільки юридичні особи згідно з нормами цивільного права були позбавлені можливості успадковувати майно фізичних осіб). Але, звісно, могло йтися і про фізичних осіб, до яких спадкодавець таки чином виявляв свою прихильність. Спадкоємцеві залишалися лише самі борги. Зрозуміло, для нього це було невигідно. Єдиний вихід полягав у відмові від спадщини, тоді третя особа також нічого не отримувала.

У I ст. н. е. було прийнято закон Фальцидія, за яким фидуціарний спадкоємець у разі прийняття спадщини отримує право на її четверту частину – *quarta*. У разі відмови від прийняття фидуціарної спадщини (наприклад, на знак протесту, аби фідейкомісарій також нічого не отримав), його змушують її прийняти за законом і виконати вимогу спадкодавця, але вже без виділення належної четвертої частки.

Незважаючи на те, що згодом легати і фідейкоміси були об'єднані за суттю і за формою: було встановлено, що будь-який легат чи фідейкоміс створює для особи, на користь якої він встановлений, обов'язкову вимогу спадкоємця, забезпечену законною іпотекою на спадкове майно [7], слід зауважити, що в матерії фідейкомісів значного розвитку набули такі особливі обтяження вигодонабувача

безоплатного збагачення, як *modus* – спеціальне обтяження вигодонабувача безкоштовного збагачення. Наприклад, заповідач покладає на спадкоємця або легатарія спорудити пам'ятник на могилі (*monumentum*).

Аналогічна можливість передбачена і ст. 1240 ЦК України, що має назву “Право заповідача на покладення на спадкоємця інших обов’язків”.

Відповідно до ст. 1240 ЦК України, заповідач може зобов’язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Так, відповідно до своєї волі, спадкодавець може зобов’язати спадкоємців здійснити у визначеному ним порядку форму здійснення ритуалу його поховання (згідно з його релігійними чи іншими моральними переконаннями), визначити місце свого поховання, осіб, яких він бажав би чи не бажав допустити на громадянську панахиду, розпорядитися стосовно способу поховання (поховання або кремація) тощо [2].

Крім того, заповідач може зобов’язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК України). Причому в останньому разі законодавець не зазначає характер дій. У цьому разі маються на увазі дії як майнового, так і немайнового характеру.

Покладення, як і заповідальний відказ, є обтяженням спадкової частки тільки певного спадкоємця за заповітом. Проте на відміну від заповідального відказу, який має виключно майновий характер і визначає конкретну особу одержувача, інтерес у заповідальному покладенні набуває публічного характеру.

Таким чином, можна стверджувати, що легат і фідейкоміс, відомі римському приватному праву, є відтворенням сучасного заповідального відказу і покладення, за наявності яких, як правило, закон і пов’язує виникнення сингулярного виду наступництва, що, на відміну від універсального, можливе лише при спадкуванні за заповітом.

Література

1. Мусаев Р.М. Особенности из гражданско-правовых отношений, возникающих из завещательного отказа // Гражданское право. – 2007. – №1. – С. 19.
2. Васильченко В.В. Коментар Книги шостої Цивільного кодексу України “Спадкове право” // Довідник нотаріуса. – 2006. – № 1. – С. 4-5.
3. Федущак-Пославська Г. Основні засади спадкування за римським приватним правом // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – 2004. – С. 69.
4. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 441.
5. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 663.
6. Пухан И., Поленак-Акимовска М. Римское право: Учебник для вузов. – М.: Зерцало, 2000. – С. 323.
7. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – С. 102-103.
8. Баранник Н. Специальные (особые) распоряжения завещателя // Мала енциклопедія нотаріуса (комплект). – 2005. – № 1. – С. 13-16.
9. Новиков А.А. Завещание и завещательный отказ в российском гражданском праве // Закон. – 2006. – № 10. – С. 24.